

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра історії України

Дипломна робота

бакалавра

з теми: **«ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ АНТАНТИ НА ПІВДНІ
УКРАЇНИ (1918 – 1920 рр.)»**

Виконав: студент 4 курсу

Ist1-B15 групи денної форми навчання

за напрямом підготовки 6.020302 Історія*

Саранчук Олександр Романович

Керівник:

Трубчанінов С.В., кандидат історичних

наук, доцент кафедри історії України

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Вітчизняна та зарубіжна історіографія проблеми	6
1.2. Джерельна база роботи	16
РОЗДІЛ 2. ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 рр.	20
2.1. Геополітичне становище України в роки Першої світової війни	20
2.2. Зміни в геополітичному становищі України після закінчення Першої світової війни	31
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ КРАЇН АНТАНТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1918–1920 рр.	39
3.1. Спроба Антанти встановити та утримати військово-політичний контроль над Одеським регіоном (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.)	39
3.2. Політика військово-політичного керівництва Антанти щодо Криму наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р.	48
3.3. Допомога країн Антанти білогвардійським силам на території України в 1919–1920 рр.	53
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	64

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Перша світова війна, або як її називають у західній історіографії – Велика війна, призвела до розпаду чотирьох імперій та цілої низки революцій, сприяла виникненню нових держав, зав'язала нові регіональні конфлікти та війни. Саме в роки Першої світової війни розпочалися Українські визвольні змагання 1917–1920 рр. Доцентрові та відцентрові тенденції в Україні знайшли тоді втілення в різних рухах: українському, більшовицькому, «білому» та ін.

Головними чинниками, що вирішили в цей період долю української державності, стали зовнішні втручання. Вирішальне значення мав російський фактор у вигляді більшовицького «експорту революції» і протилежного йому контрреволюційного «білого руху». Іншим антагоністом – ворогом незалежності України виступав рух за відродження Польщі. Важливе значення мала позиція країн Антанти, які активно підтримували «білих» та поляків. На початку 1918 р. Антанта де-факто визнала Центральну Раду, але головною причиною цього було намагання об'єднати сили УНР і білих у протистоянні більшовизму. Така політика військово-політичного керівництва Антанти повною мірою проявилася після закінчення Першої світової війни у 1918–1920 рр.

Дослідження державного будівництва та міжнародних відносин України в період Української революції 1917–1920 рр. потребує подальшого вивчення і узагальнення. Вивчення позитивних і негативних уроків міжнародних відносин цього періоду має велике значення, зокрема з огляду на події, пов'язані з російською окупацією Криму та ледь прихованою агресією РФ на Сході України. Різне бачення політичного майбутнього країни розділило наших громадян на два табори: прихильників євроатлантичної інтеграції України та тих, хто ратує за тісний союз з країнами СНД. Звісно, ці обставини перешкоджають консолідації української політичної нації. Ця

проблема також актуалізує дослідження історії міжнародних відносин та взаємодії України з різними військовими блоками.

Звісно, ставлення Франції, Великої Британії та США до новоутвореної Української держави в 1917–1920 рр. та в наш час багато в чому розрізняється. Проте дослідження історії цих стосунків дозволяє виокремити змінні та постійні складові, які впливали на геополітичну ситуацію в Україні та Європі в цілому.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від проголошення незалежності УНР та виходу її на міжнародну арену на початку 1918 р. до завершення військових дій на Півдні України наприкінці 1920 р.

Географічні межі роботи охоплюють територію Півдня України, а саме Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній за адміністративно-територіальним поділом на початок 1918 року.

Мета і завдання дослідження визначені з урахуванням актуальності наукової проблеми та стану її вивчення. **Мета полягає** в показі участі країн Антанти в подіях Української національної революції на Півдні України. Реалізація мети потребує розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати рівень розробки в історіографії проблеми військової присутності Антанти в Південному регіоні України у 1918–1920 рр.;
- охарактеризувати економічне та суспільно-політичне становище в Україні в 1918–1920 рр. та з'ясувати її місце в тогочасних міжнародних відносинах;
- простежити розвиток зовнішньої політики українських національних урядів;
- дослідити взаємовідносини Антанти та антибільшовицьких сил;
- проаналізувати причини провалу стратегічних планів країн Антанти на теренах Південної України.

Об'єктом дослідження є військово-політична діяльність країн Антанти в Україні у 1918–1920 рр., яка включала стосунки з урядами

Центральної ради, Української держави, Директорії та антибільшовицькими силами.

Предметом дослідження є основні заходи та діяльність військових сил Антанти на Півдні України в 1918–1920 рр.

Методи дослідження визначені загальноприйнятими засадами науковості, історизму, об'єктивності. На всіх етапах дослідження застосовувався комплекс різних методів, які взаємно доповнювали один одного. Особливо велике значення мало застосування порівняльно-історичного, системного, узагальнюючого і проблемно-хронологічного методів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали роботи, її основні положення та висновки можуть бути використані для подальшого глибокого вивчення історії Української національної революції, міжнародних зв'язків України з європейськими державами, а також при підготовці до занять з історії України у загальноосвітній школі та в позаурочній роботі.

Структура роботи підпорядкована меті і завданням дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Обсяг роботи становить 71 сторінку, обсяг основного тексту – 63 сторінки. Список використаних джерел та літератури включає 73 позиції.

ВИСНОВКИ

Після поразки німецько-австрійського блоку у Першій світовій війні Україна стала об'єктом військового втручання російських більшовиків та білогвардійців, новоутвореної Польщі, а також країн Антанти.

Військова присутність Антанти на Півдні України наприкінці 1918 – на початку 1918 р. де-факто була військовою інтервенцією країн-переможниць, про що прямо вказується в сучасній англо-американській та французькій історіографії.

Щоб надати присутності військ «законного» характеру, французький представник Еміль Енно організував у Яссах (Румунія) нараду з так званою «російською делегацією». У складі надзвичайно строкатої за партійною приналежністю членів делегації були відомі громадські діячі, які звернулися до країн Антанти із закликами зайняти Одесу і Миколаїв, та сприяти поновленню «єдиної і неділимої» Росії в довоєнних кордонах, не визнавати незалежності державних утворень, що виникли, як вони вважали, «під німецьким впливом». Мова, звісно, в першу чергу йшла про Українську державу гетьмана П. Соропадського.

Наприкінці 1918 р. військові кораблі Антанти з'явилися на рейдах Севастополя та Одеси. Французькі війська та їхні союзники здійснили висадку десантів, які зайняли важливі порти Північного Причорномор'я. На північно-західному напрямку війська Антанти дійшли до Тирасполя й залізничної станції Бірзула, на півночі – до Вознесенська і Нового Бугу, на північному сході – до Олешок і Берислава включно. Загальна кількість військ союзних держав на півдні України і в Криму становила близько 60 тисяч чоловік. Це втручання не сприяло вирішенню жодного з проблемних питань. Так, у південних містах панувала анархія та злочинність. В Одесі діяло 17 контррозвідок різних держав і режимів, кожна з яких вела полювання на своїх політичних ворогів. Більшість населення південної України вороже

відносилося до військ Антанти. Їхні стосунки з білогвардійцями негативно сприймалися українськими лівими партіями.

Досліджувана проблема тривалий час не знаходила об'єктивного висвітлення через значний вплив особистих ідейно-політичних переконань авторів історичних праць. Даній проблематиці присвячені ґрунтовні праці сучасних українських істориків Г. Турченко, І. Дацківа, Б. Гончара, Б. Ачкіназі та ін. Проте аналіз опублікованих джерел та праць істориків дозволяє стверджувати, що у вивченні взаємин Антанти та українських урядів ще існує низка невирішених питань та прикрих неточностей.

Варто підкреслити, що ресурси України та особливо її аграрний потенціал мали особливе значення як для царської Росії, так і для більшовицького і білогвардійського режимів. Саме російське втручання мало неабиякий вплив на негативну позицію Франції щодо вирішення «українського питання».

Внаслідок домовленостей між союзниками військові операції Антанти на території Південної України відбувалися під головуванням Франції. Саме французьке військове командування налагоджувало співпрацю з місцевими «урядами» та розробляло плани по підпорядкуванню і радикальному «оновленню» Директорії УНР або створенню «Південноросійської Директорії» та навіть окремої армії в Одеському регіоні.

У квітні 1919 р. Антанта вивела свої війська з Півдня України. Відтоді втручання в українські справи набуло характеру дипломатичної і військово-технічної підтримки білогвардійських армій А. Денікіна та П. Врангеля. «Українське питання» в 1919–1920 рр. продовжувало розглядатися лідерами країн Антанти лише як частина польського питання стосовно Галичини та російського питання стосовно Наддніпрянщини. Слід зазначити, що виникало чимало непорозумінь і випадків явного протистояння між союзниками та білогвардійцями, оскільки останні боляче реагували на грубе втручання у «внутрішні справи Росії».

Керівництво Антанти розглядало Наддніпрянську Україну як частину Російської держави та надзвичайно важливу сировинно-ресурсну базу для розгортання антибільшовицького білогвардійського руху. Таким чином, військово-політичну активність країн Антанти на Півдні України слід розглядати під кутом зору втручання у внутрішні справи Української Народної Республіки. Проте через локальний характер дислокації військ Антанти, їхню відносну нечисленність, переважно пасивну форму поведінки сучасні українські історики надають перевагу визначенню «військова присутність», а не традиційному «інтервенція».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: в 4 т. Т. 1. Москва: Высший военный редакционный совет, 1924. 271 с.
2. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: в 4 т. Т. 3. Москва, Ленинград: Госвоениздат, 1932. 350 с.
3. Гражданская война на Украине 1918–1920: сб. док и материалов: в 3 т., 4 кн. / отв. ред. С. М. Короливский. Киев: Наукова думка, 1967. Т. 1. Кн. 2. 491 с.
4. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): в 4 ч. Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. Ч. 4. 543 с.
5. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
6. Марголин А. Д. Украина и политика Антанты: записки еврея и гражданина. Берлин: С. Ефрон, 1934. 397 с.
7. Шульгин В. В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 588 с.
8. Христюк П. О. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: у 4 т. Відень: Укр. соціол. ін.-т., 1921. Т. 3. 160 с.
9. Cumming C. K., Pettit W. W. Russian-American Relations. March 1917 – March 1920. Documents and Papers. New York, 1920. 408 p.

Монографії та статті

10. Афанасьєва Л. В. Дипломатичні переговори між урядами директорії УНР та Великої Британії у 1918–1920 рр. *Історична наука: проблеми розвитку*: матеріали Міжнар. наук. конф., 17–18 трав. 2002 р. Луганськ, 2002. С. 17-20.

11. Ачкаіназі Б. М. Російський фактор у відносинах Директорії УНР з Францією. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 13. С. 170-182.
12. Богатуров А. Д. Системная история международных отношений: в 4 т. Москва: Московский рабочий, 2000. Т. 1. 516 с.
13. Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. 2010. Вип. 5. С. 115-144.
14. Борисенко С. А. Документи консульських установ Української Держави в РСФСР як історичне джерело. *Архіви України*. 2003. № 1/3. С. 146-150.
15. Головченко В. І. Переможна Антанта і незалежна Україна: спроба дипломатичного порозуміння. *Україна дипломатична*. 2011. Вип. 12. С. 832-855.
16. Гончар Б. М. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918–квітень 1919 рр.). *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 47-57.
17. Горак В. Чужі на своїй землі. Взаємини українських та окупаційних збройних сил у 1918–1919 рр. *День. Щоденна Всеукраїнська газета*. 2009. № 212. 21 листопада. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/chuzhi-na-svoyiy-zemli> (дата звернення: 11.03.2019 р.).
18. Гуковський О. І. Французька інтервенція на Україні. Харків: Пролетарій, 1929. 64 с.
19. Дацків І. Б. Дипломатичні відносини Української Центральної Ради з країнами Антанти. *Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець»*. 2010. №4. С. 21-26.
20. Дацків І. Б. Дипломатичні взаємини Директорії УНР з Антантою та українсько-французькі переговори. *Питання історії України: зб. наук. пр.* Чернівці, 2008. Т. 11. С. 28-33.

21. Дацків І. Б. Дипломатичні стосунки Директорії УНР із радянськими урядами Росії та України. *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 108-122.

22. Дацків І. Б. Міжнародне становище України на початку української революції 1917–1921 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 190-198.

23. Дацків І. Б. Політика Антанти щодо гетьманату П. Скоропадського у працях українських дослідників. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2013. Вип. 12. С. 225-230.

24. Дацків І. Б. Україна у зовнішній політиці Великої Британії в добу національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2014. Вип. 14. С. 194-204.

25. Дацків І. Б. Українсько-французькі відносини в період Директорії УНР. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2010. Вип. 19. С. 213-228.

26. Дацків І. Б. Українське питання на Паризькій мирній конференції: історіографічний аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1(2). С. 184-191.

27. Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. Минск: Харвест, 2002. 464 с.

28. Діденко І. А. Антанта у зовнішньополітичній концепції кримської влади (жовтень–грудень 1918 р.). *Сходознавство*. 2008. № 44. С. 13-27.

29. Діденко І. А. Німецький чинник у відносинах Української Держави і Криму (травень–листопад 1918 р.). *Київська старовина*. 2008. № 4. С. 81-91.
30. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр.: в 2 т. Київ: Темпора, 2002. Т. 1. 320 с.
31. Історія Першої світової війни. 1914–1918: в 2 т. Москва, 1975. Т. 2. 606 с.
32. Єфіменко Г. Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). Київ: Інститут історії України, 2008. 230 с.
33. Єшпанов В. С. Від ультиматуму до збройної боротьби: з історії відносин України і Росії (груд. 1917 р. – січ. 1918 р.). Київ, 1998. 22 с.
34. Залесский К. А. Первая мировая война. Правители и военачальники. Москва, 2000. 570 с.
35. Каменецький І. Ю. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза. *Український історик*. Нью-Йорк; Мюнхен, 1968. № 1/4. С. 5-18; 1969. № 1/3. С. 74-85.
36. Какурин Н. Е., Вацетис И. И. Гражданская война. 1918–1921. СПб.: Полигон, 2002. 672 с.
37. Керсновский, А. А. История русской армии: 4 т. Москва: Голос, 1994. Т. 4. 364 с.
38. Коропатник М. Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. *Сіверянський літопис*. 2018. № 1-2. С. 273-288.
39. Косик В. М. Франція і питання самостійності України. 1917–1919 роки. *Записки товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 1993. Т. 225. С. 278-290.
40. Косик В. М. Франція і Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. 264 с.

41. Кот С. І. Українське питання в британській політиці та громадській думці у першій третині ХХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наук. пошуки і знахідки*: міжвід. зб. наук. пр. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2006. Вип. 15. С. 256-274.

42. Кульчицький С. В., Єфіменко Г. Г. Специфіка радянського ладу (1917–1923). *Історія державної служби в Україні: у 5 т.* / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький. Київ: Ніка–Центр, 2009. Т. 2. С. 151-228.

43. Лисенко А. А. Військова та політична діяльність отамана Н. Я. Григор'єва (Серветника) у 1918–1919 рр. *Український історичний журнал*. 2009. № 6. С. 63-80.

44. Лисенко А. А. Участь українських повстанців у збройному протистоянні на українських теренах у 1918–1919 рр. // *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ: 2018. Вип. 4 (22). С. 57-63.

45. Нариси історії державної служби в Україні / Аркуша О. Г., Бородін Є. І., Віднянський С. В. та ін.; редкол.: С. В. Кульчицький та ін. Київ: Ніка–Центр, 2009. 536 с.

46. Олійник З. Брест–Литовські переговори як зовнішній чинник національної політики РКП(б) щодо України. *Етнічна історія народів Європи*. Збірник наукових праць. Київ: УНІСЕРВ, 2009. Вип. 30. С. 110-112.

47. Олійник С. В. Переговори між УНР і військовою місією Антанти в Кам'янці-Подільському (липень–серпень 1919 р.) *Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р. / ред. кол. Смолій В. А., Верстюк В. Ф., Завальнюк О. М. та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 288-290.

48. Пасманик Д. С. Революционные годы в Крыму. Париж, 1926. 213 с.

49. Попенко Я. В. Переговори між УНР та французьким військовим командуванням в Одесі у листопаді 1918–березні 1919 р. *Історичний журнал* / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. 2008. № 3. С. 86-97.
50. Пученков А. С. Набоков В. Д. Крым в 1918/19 гг. *Новейшая история России*. 2015. № 1. С. 221-257.
51. Раковський М. Ю., Трубчанінов С. В. Табір контрреволюції на півдні України в період інтервенції Антанти. *Український історичний журнал*. 1989. № 11. С. 13-25.
52. Сорока М. Українсько-британські взаємини першої чверті ХХ ст.: нова спроба визнання. *Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах*: зб. наук. пр. Київ, 1999. Ч. 2. С. 547-556.
53. Тимченко Р. В. Державне будівництво та політико-економічні перетворення ЗУНР (листопад 1918 – червень 1919 рр.) *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. 2011. Вип. 6. С. 111-144.
54. Трубчанінов С. В. Крайові уряди Криму (1918–1919 рр.) *Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр.*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6–7 грудня 2007 р. / Ред. кол.: Смолій В. А., Завальнюк О. М., Реєнт О. П. та ін. НАН України. Інститут історії України. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. С. 189-199.
55. Трубчанінов С. В. Інтервенція Антанти на Півдні України та Директорія УНР (листопад 1918 – квітень 1919 рр.) *Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р. / ред. кол. Смолій В.А., Верстюк В.Ф., Завальнюк О.М. та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 280-287.
56. Турченко Г. Ф. Південна Україна в період Директорії Української Народної Республіки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2005. Вип. ХІХ. С. 174-188.

57. Brinkley G. A. Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, 1917–1920. *The Ukraine, 1917–1921: A study in Revolution*. Ed. by T. Hunczak. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977. P. 323-351.
58. Dornik W. The Emergence of Ukraine: Self-Determination, Occupation, and War in Ukraine, 1917–1922. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015. 441 p.
59. Kenez P. Civil War in South Russia, 1919–1920. The Defeat of the Whites. Berkeley e. a.: University of California Press, 1977. XVIII. 378 p.
60. Lazarski C. The Lost Opportunity. Attempts at Unification of the Anti-Bolsheviks, 1917–1919: Moscow, Kiev, Jassy, Odessa. Lanham et.: University press of America, 2008. 190 p.
61. Munholland J. Kim. The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. *Cahiers du Monde Russe*. 1981. 22-1. P. 43-66.
62. Suny R. G. The Cambridge History of Russia, Volume 3: The Twentieth Century. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 842 p.
63. Warth R. D. The Allies and the Russian revolution, from the fall of the monarchy to the peace of Brest-Litovsk. Durham, N.C.: Duke University Press, 1954. VI, 294 p.

Довідкова література

64. Верстюк В. Ф. Антанти військова присутність на Півдні України 1918–1919 // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 94.
65. Симоненко Р. Г. Англо-французька угода про розподіл сфер впливу в Росії 1917 // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 80-81.
66. Симоненко Р. Г. Антанта // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 93-94.

67. Хромов С. С. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. Москва: Советская Энциклопедия, 1983. 704 с.

Навчальні посібники і науково-популярна література

68. Ісакова Н. П., Кропивко О. М., Паламарчук Н. І. Історія України (в схемах і таблицях): навчальний посібник. Київ: Аграрна освіта, 2005. 204 с.

69. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: підручник / За ред. Б. Д. Лановика. Київ: Вікар, 1999. 737 с.

70. Павленко Ю. П., Храмов Ю. О. Українська державність у 1917–1919 рр. Київ, 1995. 262 с.

71. Тимочко Н. О. Економічна історія України. Навчальний посібник. Київ: КНЕУ, 2005. 204 с.

72. Турченко Г. Ф. Новітня історія України. Частина перша. 1917–1945. Київ: Генеза, 1998. 384 с.

73. Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності. Київ: Либідь, 1999. 477 с.